

JOLANTA WILSZ

WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA W CZĘSTOCHOWIE

ŹRÓDŁA I MECHANIZMY AKTYWNOŚCI UCZNIĄ

W dzisiejszej dobie umiejętność radzenia sobie w skomplikowanej, dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości wymaga od człowieka aktywności. Umiejętność ta powinna być nabywana i doskonalona już w procesie nauczania. Jest to możliwe dzięki właściwemu aktywizowaniu uczniów w tym procesie, tzn. takiemu, które stymuluje samodzielność, inicjatywę i kreatywność uczniów. Znajomość czynników i mechanizmów determinujących takie zachowania wydaje się konieczna przy doborze wszelkiego rodzaju oddziaływań na ucznia, które najskuteczniej uruchamiają jego aktywność.

Współczesna dydaktyka przywiązuje ogromną wagę do aktywizujących metod nauczania, które kierują się wskazaniem zasady świadomej aktywności. Czy jest w stanie czynić to prawidłowo, jeśli nie odniesie się do źródeł, mechanizmów i czynników wewnętrznych aktywności, które tkwią w uczniu?

ROZWAŻANIA O AKTYWNOŚCI

Aktywność człowieka przejawia się w jego zachowaniach, wypowiedziach, podejmowanych działaniach, tzn. reakcjach. I chociaż słuszne wydaje się stwierdzenie, że tym aktywniejszy jest człowiek, im więcej przejawia reakcji, obserwacja ludzkich zachowań pozwala stwierdzić, że wiele z nich jest chaotycznych, wnosi jedynie ferment i nie przynosi korzystnych efektów. Tylko część zachowań, podejmowanych przedsięwzięć doprowadza do pozytywnych rezultatów. Przyjmijmy nazywać aktywność towarzyszącą pierwszemu rodzajowi zachowań aktywnością niekonstruktywną, a drugi typ aktywności – aktywnością konstruktywną. Efektywność funkcjonowania człowieka zależy od jego aktywności konstruktywnej.

Aktywność zarówno niekonstruktywna, jak i konstruktywna może być uruchomiona przez czynniki determinujące ludzkie zachowania, a więc przez osobowościowe czynniki, przez czynniki zewnętrzne, albo przez obydwie grupy tych czynników jednocześnie.

Uruchomiona aktywność służy zaspokajaniu podstawowych potrzeb człowieka. Powszecznym jest pogląd, że „potrzeby stanowią czynnik dynamizujący aktywność człowieka”¹. W literaturze psychologicznej przedstawione są różne klasyfikacje potrzeb, wielu psychologów wśród najważniejszych potrzeb wymienia potrzebę aktywności oraz potrzeby, których zaspokajanie wymaga aktywności własnej, np. potrzeba samorealizacji umieszczona przez Masłowa na szczycie piramidy potrzeb² albo wymienione przez Filipczuka³ potrzeby samodzielności, wzrostu, rozwoju, osiągnięć.

¹ M. Przetacznik-Gierowska, G. Makiello-Jarża, *Podstawy psychologii ogólnej*, Warszawa 1989, s. 242.

² H. Myron Dembo, *Stosowana psychologia wychowania*, Warszawa 1997, s. 188–189.

³ H. Filipczuk, *Potrzeby psychiczne dzieci i młodzieży*, Warszawa 1980, s. 13.

AKTYWNOŚĆ POLEPSZAJĄCA RÓWNOWAGĘ FUNKCJONALNĄ CZŁOWIEKA URUCHAMIANA PRZEZ ZMIANY W OTOCZENIU

Podstawową potrzebą człowieka, rozpatrywanego z systemowego punktu widzenia, jest potrzeba utrzymywania się w stanie równowagi funkcjonalnej. W razie jej naruszenia człowiek podejmuje działania zmierzające do przywrócenia stanu równowagi.

Zachowania człowieka, przeciwdziałające naruszeniu równowagi funkcjonalnej oraz wspomagające jej przywracanie, są działaniami w „interesie własnym”⁴. Takie funkcjonowanie zapewniają człowiekowi jego zdolności sterowania oraz przeciwdziałania utracie równowagi funkcjonalnej.

Na równowagę funkcjonalną człowieka oddziałują czynniki zewnętrzne, czyli bodźce docierające z otoczenia. Zmiany zachodzące w otoczeniu mogą przywracać albo zakłócać jego równowagę funkcjonalną. Jeśli przywracają, są korzystne, a więc pożądane dla człowieka, jeśli zakłócają, są szkodliwe, a więc niepożądane.

Zakłócona równowaga funkcjonalna uruchamia mechanizm, który uaktywnia człowieka do działania wywołującego takie zmiany w otoczeniu, które polepszą stan jego równowagi funkcjonalnej, likwidując zaistniałe już w otoczeniu zmiany oraz zapobiegając pojawieniu się zmian, które dopiero mogą spowodować zaburzenie równowagi funkcjonalnej. Człowiek czyni to tym skuteczniej, im większe są jego zdolności sterowania, które zależą od jego stałych i zmiennych właściwości sterowniczych, tzn. od jego stałych indywidualnych cech osobowości⁵ i cech zmiennych. Tak więc posiadanie przez człowieka dużych zdolności sterowania leży w jego „interesie własnym”. Zwiększenie zdolności sterowania człowieka spowoduje wzrost możliwości zaspokajania wszelkiego rodzaju potrzeb.

Mechanizm funkcjonowania człowieka przeciwstawia się takim rozwiązaniom, pojawiającym się w ludzkim mózgu, które mogą naruszyć jego równowagę funkcjonalną, a akceptują rozwiązania przywracające ją. W efekcie tego mechanizmu prawidłowo funkcjonujący człowiek nie podejmuje aktywnych działań, które mogą naruszyć jego równowagę funkcjonalną, jeśli jest do tego zmuszany, przeciwstawia się temu. Podejmuje natomiast z zapałem te przedsięwzięcia, w efekcie których równowaga funkcjonalna może zostać przywrócona, nawet wówczas, gdy usiłuje się mu to uniemożliwić.

Równowaga funkcjonalna jednostki odnosi się zarówno do fizjologicznej, jak i psychologicznej sfery jej działania. W obydwu tych sferach procesy regulacji powinny doprowadzić, w przypadku pogorszenia stanu organizacji struktury, do powrotu poprzedniego stanu, albo do osiągnięcia stanu wyobrażonego sobie, lepszego od wszystkich dotychczasowych. Dzięki temu mechanizmowi zaspokajane są ludzkie potrzeby, gdyż już samo wyobrażenie sobie nowej potrzeby zakłóca równowagę funkcjonalną.

Ze względu na utrzymywanie równowagi funkcjonalnej najlepiej jest dla jednostki, gdy zachodzi zgodność między jej wszystkimi cechami osobowości a sytuacją. Uzyskanie takiej zgodności w odniesieniu do kształtowalnych (dynamicznych) cech osobowości jest możliwe przez dostosowanie się człowieka do sytuacji albo przez zmianę sytuacji. W odniesieniu

⁴ Zgodne z „interesem własnym” człowieka jest to wszystko, co przywraca stan równowagi funkcjonalnej, to, co ją zakłóca jest sprzeczne z „interesem własnym” człowieka.

⁵ Koncepcja stałych indywidualnych cech osobowości przedstawiona została w artykule J. W i l s z, *Psychologizowana wersja koncepcji stałych indywidualnych cech osobowości i jej wykorzystanie przy wyborze zawodu*, [w:] T. Lewowicki, J. Wilsz, I. Ziaziun i N. Nyczkało (red.), *Kształcenie zawodowe. Pedagogika i psychologia. III*, Częstochowa–Kijów 2001.

do cech osobowości stałych indywidualnych⁶ istnieje natomiast jedynie możliwość pierwsza, albo znalezienie lub stworzenie sytuacji nowych, zgodnych ze stałymi indywidualnymi cechami osobowości. Niezmieniająca się sytuacja, niezgodna ze stałymi indywidualnymi cechami osobowości stwarza stały konflikt, gdyż narusza równowagę funkcjonalną bez perspektyw na jej usunięcie.

Wcześniejsze rozważania mogą nasunąć refleksję, że najważniejsza dla człowieka byłaby taka sytuacja w otoczeniu, która nie zakłócałaby jego równowagi funkcjonalnej, najważniejsza. Jest to refleksja nieprawdziwa, ponieważ gdyby w dłuższym przedziale czasu równowaga funkcjonalna nie była niczym zakłócana, aktywność jednostki mogłaby bardzo się zmniejszyć, a nawet ustać całkowicie, zahamowałoby to jej rozwój, byłoby więc dla niej bardzo niekorzystne.

AKTYWNOŚĆ POLEPSZAJĄCA RÓWNOWAGĘ FUNKCJONALNĄ CZŁOWIEKA URUCHAMIANĄ PRZEZ JEGO BILANS ENERGETYCZNY

Powodem naruszenia równowagi funkcjonalnej człowieka, mówiąc w pewnym uproszczeniu, może być bilans energetyczny jego organizmu. Tym większe naruszenie równowagi funkcjonalnej, im większy dodatni albo ujemny bilans energetyczny. Dodatni bilans energetyczny świadczy o tym, że organizm człowieka wytwarza więcej mocy fizjologicznej niż potrzebuje wydatkować, bilans ujemny z kolei wskazuje, że własna moc fizjologiczna nie zabezpiecza potrzeb człowieka w zakresie wydatkowania energii. Jeśli bilans jest dodatni, pojawia się potrzeba pozbycia się nadwyżek energetycznych wytworzonych przez organizm. Nadwyżki te przekazywane są wraz z reakcjami człowieka. Im większy bilans dodatni, tym więcej pojawia się reakcji i są one silniejsze. Przy bilansie ujemnym występuje potrzeba uzupełniania niedoborów mocy fizjologicznej, wytwarzanej przez organizm mocą socjologiczną znajdującą się w otoczeniu człowieka. Im większy bilans ujemny, tym silniejsze dążenie do uzupełniania niedoborów mocy własnej mocą socjologiczną, a w konsekwencji większa chęć jej zdobycia, co przejawia się w dążeniu do władzy i pieniędzy.

Z bilansem energetycznym człowieka ścisły związek ma jego emisyjność, która jest cechą stałą indywidualną w obszarze stosunków interpersonalnych. Przy emisyjności dodatniej występuje bilans dodatni (im większy bilans dodatni, tym większa emisyjność dodatnia), przy emisyjności zerowej mamy do czynienia z bilansem zerowym, natomiast emisyjności ujemnej towarzyszy bilans ujemny (im większy bilans ujemny, tym większa emisyjność ujemna).

Bilans zerowy nie zaburza równowagi funkcjonalnej człowieka, gdyż nie występują ani niedobory, ani nadmiar mocy fizjologicznej. Człowiek mający taki bilans jest nastawiony głównie na utrzymanie tego, co ma. Bilans dodatni uruchamia głównie aktywność niekonstruktywną, a bilans ujemny – aktywność konstruktywną.

AKTYWNOŚĆ WYNIKAJĄCA Z EMISYJNOŚCI UCZNIĄ

Zdecydowana większość uczniów ma emisyjność dodatnią. Im młodszy uczniowie, tym ich emisyjność dodatnia jest większa, im starsi, tym częściej można wśród nich spotkać uczniów o emisyjności zerowej albo zbliżonej do niej.

⁶ Dwie grupy stałych indywidualnych cech osobowości zostały zdefiniowane przez J. W i l s z, *op. cit.*, i są to: cechy w dziedzinie funkcji intelektualnych: przetwarzalność, odtwarzalność, talent oraz cechy w dziedzinie stosunków interpersonalnych: emisyjność, tolerancja, podatność.

Duży dodatni bilans zmusza uczniów o emisyjności dodatniej do pozbywania się dużego nadmiaru własnej energii fizjologicznej. Przejawia się to w ich zachowaniach. Naturalne zachowania uczniów o dużej emisyjności dodatniej są ciągłymi popisami w celu skupienia na sobie uwagi, są one żywiołowe, spontaniczne, impulsywne, szybko zmieniające się, różnorodne. Ich postępowanie charakteryzuje się brakiem przewidywania, związane jest z chwilą bieżącą i doraźnym użyciem, jest naiwne, zmienne, kapryśne, nieopatrne i lekkomyślne. Uczniowie ci są żądni wrażeń, niecierpliwi, jednocześnie ufni i łatwowierni, skłonni do fantazjowania i zmyślenia, mają bujną wyobraźnię, chętnie ulegają przyjemnym złudzeniom, na wszystko reagują natychmiast i gwałtownie, nieprzewidując możliwych skutków swych decyzji, które podejmują więc nieopatrnie. Pragną nieograniczonej swobody, przyjemności, silnych wrażeń, nie chcą nad nikim panować, ale również nie znoszą, by ktoś panował nad nimi, nie chcą doznawać jakiegokolwiek przemocy i są wobec niej bezradni, a za słuszne uważają to wszystko, co jest dla nich przyjemne. Cechuje ich brak poczucia bezpieczeństwa, naiwność w obliczu zagrożenia, ponadto zmienność upodobań i poglądów. Mają duże trudności w dostosowywaniu się do narzucanych im wymagań i rygorów organizacyjnych, podejmowanym działaniom pragną nadawać charakter zabawy. Przedmiotem ich zainteresowania jest głównie własna osoba, uzewnętrzniają to, co w danej chwili czują i przeżywają. Cechuje ich egzaltacja. Łatwo i szybko obrażają się, ale równie szybko zapominają urazy i przykrości. Czas płynie w ich odczuciu zbyt wolno wówczas, gdy nic ciekawego się nie dzieje. Sytuacje nudne i monotonne wywołują ich zniecierpliwienie. Im mniejsza emisyjność dodatnia, tym intensywność opisanych zachowań jest mniejsza.

BODŹCE AKTYWIZUJĄCE UCZNIĄ W PROCESIE KSZTAŁCENIA

Aktywność ucznia w procesie kształcenia może być uruchomiona, jeśli nauczyciel skieruje do niego bodziec, ale aktywność ta przejawia się dopiero wówczas, gdy nauczyciel umożliwi uczniowi okazanie reakcji. Dzieje się tak zgodnie z twierdzeniem o transformacji wyrażonym równaniem: $T(a) = b$, które oznacza, że jeśli stan wejściowy (a) poddać transformacji (T), to uzyska się stan wyjściowy (b). Jest to twierdzenie uniwersalne, gdyż można je odnosić do wszelkiego typu systemów. Zgodnie z tym twierdzeniem reakcja ucznia (R_u) wynika z tego, jak transformuje on docierający do niego od nauczyciela bodziec (B_n), co można zapisać w postaci wzoru: $R_u = T(B_n)$.

Z powyższego wynika, że reakcja ucznia na bodziec, który do niego dotarł, zależy od wewnętrznych czynników i mechanizmów ucznia, zgodnie z którymi przebiega proces transformacji bodźca w reakcję. Wynika również, że wyłącznie aktywna postawa nauczyciela może uruchomić aktywność ucznia. Nie każdy jednak rodzaj bodźców skierowanych przez nauczyciela do ucznia wywołuje jego reakcję.

Człowiek niechętnie podejmuje działania będące odpowiedzią na niewłaściwe dla niego bodźce. Bodźce niewłaściwe to bodźce sprzeczne z „interese własnym” człowieka. Są to więc bodźce niedostosowane do jego stałych indywidualnych cech osobowości. Im tego typu bodźce są silniejsze, częstsze i trwają dłużej, tym większy pojawia się opór i sprzeciw człowieka do przejawiania reakcji adekwatnych do tych bodźców.

Bodźce sprzeczne z „interese własnym” ucznia bardzo słabo aktywizują go albo nie aktywizują go wcale, wywołują u niego awersję, tym większą, im większy jest przymus. W przeciwieństwie do nich bodźce zgodne z „interese własnym” ucznia, które nawet gdy są słabe, jednorazowe i krótkotrwałe, silnie go aktywizują.

Najlepsze efekty w procesie nauczania uzyska ten uczeń, do którego nauczyciel będzie kierował oddziaływania zindywidualizowane ze względu na jego stałe indywidualne cechy osobowości, gdyż „oddziaływania uwzględniające stałe indywidualne cechy osobowości człowieka (dostosowane do nich) stymulują i inspirują samodzielne, aktywne, twórcze zachowania, uruchamiają wewnętrzny potencjał człowieka, są gwarancją jego optymalnego rozwoju”⁷.

Osiągnięcia ucznia w procesie nauczania zależą w głównej mierze od stałych indywidualnych cech osobowości w dziedzinie funkcji intelektualnych, gdyż proces ten polega na przetwarzaniu, odtwarzaniu i tworzeniu informacji nowych. Uczeń z tym większą łatwością będzie przetwarzał wszelkiego rodzaju informacje, im większa jest jego przetwarzalność. Z tym większą łatwością będzie zapamiętywał informacje, im większa jest jego odtwarzalność. Tym większy będzie jego zapał, pasja i kreatywność, im podejmowane przedsięwzięcia będą bardziej zgodne z jego talentem. Cechy w dziedzinie funkcji intelektualnych gwarantują innowacyjne operowanie informacjami i kompetentne funkcjonowanie intelektualne, wówczas gdy są odpowiedniej wielkości. Cechy te predestynują uczniów do działalności wymagającej dużej samodzielności, inicjatywy, aktywności, szerokich horyzontów myślowych, niezależności, skuteczności, przetwarzania dużej ilości informacji, samodzielnego i aktywnego poszukiwania informacji, sprawnego operowania nimi (oceny, analizowania, segregowania, porównywania, kojarzenia, przekazywania, stosowania), tworzenia nowych informacji itp. Od tych cech zależy, jakie cele można stawiać uczniowi oraz jakimi metodami je osiągnąć.

AKTYWNOŚĆ A AGRESJA

Stopień nasilenia aktywności może być różny. Bardzo intensywna aktywność może przerodzić się w agresję. Jakie są źródła ludzkiej agresji? W historii psychologii można znaleźć wiele teoretycznych propozycji wyjaśnienia przyczyn „agresywnej aktywności”. Jedni uważają, że jesteśmy genetycznie zaprogramowani, aby być agresywnymi; gwałtowne pragnienia narastają w ludziach i domagają się uwolnienia. Inni szukają wyjaśnienia w czynnikach sytuacyjnych, takich jak powtarzająca się frustracja, jako głównych determinantach agresywnych reakcji. Zwolennicy trzeciego poglądu uznają, że agresji ludzie się uczą⁸.

Analizując problem z systemowego punktu widzenia, można stwierdzić, że podstawową przyczyną agresywnych zachowań człowieka może być niemożność spowodowania takich zmian w otoczeniu, które nie zaburzałyby stanu równowagi funkcjonalnej, mimo wielokrotnego podejmowania różnorodnych przedsięwzięć, które cechuje aktywność konstruktywna. Jeśli kolejne działania kończą się niepowodzeniem, może dojść do przekształcenia się aktywności w agresję. Wówczas człowiek traci kontrolę nad swoimi reakcjami.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone wyżej rozważania nasuwają refleksję, że powszechny pogląd, iż aktywność ucznia ma określony kierunek wyznaczony przez cel, któremu podporządkowany zostaje jej przebieg, że „im bardziej cel jest atrakcyjny i ciekawy, tym większą powoduje motywację”⁹.

⁷ J. W i l s z, *Znaczenie koncepcji stałych indywidualnych cech osobowości dla poradnictwa zawodowego*, „Pedagogika Pracy”, 2001, nr 38, s. 86.

⁸ A. B a n d u r a, D. R o s s, S. A. R o s s, *Agresja – patrz i ucz się!*, [w:] R.R. Hock, *40 prac badawczych, które zmieniły oblicze psychologii*, Gdańsk 2003, s. 116.

cję i zainteresowanie uczniów. Zatem podstawowym zabiegiem, jaki powinien nauczyciel wykonać, jest uświadomienie uczniom celu ich działania wraz z umotywowaniem potrzeby jego osiągnięcia⁹, powinien być uzupełniony stwierdzeniem, że w im większym stopniu cel procesu nauczania, metody nauczania, zgodne są z „interesem własnym” ucznia, a więc dostosowane są do jego stałych indywidualnych cech osobowości, tym większą wywołują aprobatę i zainteresowanie ucznia i pozwalają osiągnąć optymalne rezultaty procesu nauczania.

SOURCES AND MECHANISMS OF PUPILS' ACTIVITY

S u m m a r y

Key words: pupils' activity, mechanisms of activity, sources of activity

In the article, activity is presented as a result of human will to regain functional balance disturbed by changes to the environment and by internal processes and factors of a human being. The article is an analysis of activity developed as a result of pupils' emissivity and factors stimulating it in the educational process. It also presents implications for the educational process resulting from the pupil's idiosyncratic personality traits.

⁹K. R a u, E. Z i ę t k i e w i c z, *Jak aktywizować uczniów. „Burza mózgów” i inne techniki w edukacji*, Poznań 2000, s. 19.